

УДК 346.12

С.С. ЯЦЕНКО, аспірант, юрист відділу економіко-правових проблем містознавства
Інститут економіко-правових досліджень НАН України, м. Київ

ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ «НАЦІОНАЛІЗАЦІЯ»

Ключові слова: націоналізація, господарські правовідносини, цілісний майновий комплекс.

Розглянуто націоналізацію з ракурсу господарського права, завдяки чому із міждисциплінарного інституту виокремлено «частину», що узгоджується з інституційним напрямом здійснення економічної політики. Термін націоналізація вживають економісти, правники, публіцисти, не зважаючи на відсутність консенсусу щодо обсягу його змісту. На основі аналізу різноманітних визначень націоналізації запропоновано альтернативний підхід — визначення націоналізації як господарсько-правової категорії, що «розкриває» примусове відчуження цілісного майнового комплексу на користь держави. Запропоновано розглядати націоналізацію як господарські відносини.

Вступ. Дослідницька зацікавленість стала тією рушійною силою, котра обумовила тему даної статті та сприятиме вирішенню «одвічного» термінологічного питання: що таке націоналізація? Як макроекономічна, політологічна, правова та історична категорія «націоналізація» видається спільним об'єктом досліджень економістів, політологів, істориків, правників. Багатство правової системи України на галузі права, різноманітність наукової думки сприяли розщепленню націоналізації як спільного об'єкта дослідження зазначених різних дисциплін на окремі елементи, висвітлені в межах відповідних юридичних дисциплін, зокрема міжнародного приватного, міжнародного публічного, земельного та цивільного права. Попереджаючи зауваження читача про відсутність поняття «націоналізація» у чинних Цивільному кодексі України та Земельному кодексі України, звертаємо увагу на те, що саме неузгодженість термінології створила умови, за яких готувалася ця стаття. На підтвердження цього у статті наведено деякі трактування «націоналізації» вітчизняними вченими та громадськими діячами.

Під час підготовки статті були частково використані наукові праці В. Поєдинок, Ю. Квашнина, Н. Яковлева, Ю. Шемшученка, Л. Тихомирова та ін. Публікації цих учених використано для обґрунтування ідеї про неузгоджене розуміння самого поняття «націоналізація», що необхідно для досягнення поставленого завдання.

Мета даної статті — удосконалити розуміння націоналізації, розглянувши її як господарсько-правову категорію.

Результати дослідження. Вміщення згадки про інститут «націоналізація» стосовно чинного Господарського кодексу України призво-

дить до поширення на відповідні відносини принципів та методу регулювання господарського права. Тобто зміст категорії «націоналізація» характеризується тим, що повинен відповідати господарському законодавству в цілому. Проте це, мабуть, є лише одним із того, щодо чого учені дійшли згоди. Наведемо деякі приклади різночитань поняття «націоналізація». В.В. Поєдинок розуміє націоналізацію як «широкомасштабне вилучення приватної власності в усіх секторах економіки або в межах певних секторів чи галузей, що звичайно мотивується політичними міркуваннями» [1, с. 110]. На нашу думку, такий підхід повною мірою неможливо врегулювати правовими засобами, оскільки в даному випадку націоналізація є проявом структурної зміни правової матерії взагалі, а не інституціональним удосконаленням, котре здійснюється в межах чинного правопорядку. Економіст О.Й. Пасхавер ототожнює націоналізацію та конфіскацію, розглядаючи конфіскацію як один із методів націоналізації [2, с. 37]. З таким підходом не можна погодитися також, оскільки конфіскація являє собою вид покарання (стягнення) за правопорушення, та є за будь-яких умов безоплатним відчуженням майна правопорушника (знаряддя вчинення правопорушення тощо). Окрім зазначеного, конфіскація є самостійним, достатньо добре відомим правовим інститутом, а націоналізація — навпаки, недостатньо врегульована. Тож говорити про те, що «відоме» є частиною «невідомого», може й правильно з філософської точки зору, але не з точки зору правової визначеності. Російський економіст Ю.Д. Квашнін взагалі безоплатною конфіскацією називає експропріацію, що не відповідає критеріям міжнародного законодавства, яке застосовується до експропріації. Проте саме націоналізацію Ю.Д. Квашнін розглядає далі у своїй роботі [3, с. 144].

В.В. Барановицький пояснює націоналізацію як механізм прямого втручання держави у процеси перерозподілу власності з метою досягнення легітимності останньої: «націоналізація» — перехід об'єкта приватної власності у державну власність [4, с. 104]. Якщо сприймати як ключову ознаку виникнення державної власності, то можна критично поставитися до обмеження предмета націоналізації лише приватною власністю, хоч це і є спірним питанням. Також зазначений підхід «асимілює»

націоналізацію з усіма іншими підставами виникнення права державної власності, що не вбачається за доцільне (про що буде сказано далі).

Російські дослідники П.П. Яковлева та Н.М. Яковлева ототожнюють націоналізацію та експропріацію, розглядаючи ситуацію з аргентинською компанією *Repsol* [5, с. 27].

На думку Надзвичайного і Повноважного посла Сполучених Штатів Америки в Україні М. Йованович [6, с. 3], питання щодо націоналізації (взяття державою під контроль) належить до відома компетентних органів. З одного боку, це є проявом дипломатичних якостей, а з іншого — свідчить про те, що таке явище як «націоналізація» допускається представниками США (варто згадати методи, котрими уряд США долав фінансову кризу 2008 р., про що написав Д. Жаров [7, с. 33]).

Достатньо часто можна зустріти в наукових статтях відсилання до зарубіжних наукових джерел, зокрема Юридичного словника Блека: «Націоналізація — взяття Урядом під контроль корпорації, індустрії та ресурсів, досить часто без компенсації, хоча іноді і з відповідною компенсацією; здійснюється для уникнення експлуатації чи масових звільнень працівників, рівноправного розподілу національного багатства, здійснення публічного контролю над утворенням доданої вартості в економіці» [8]. Хоча Юридичний словник Блека є дуже авторитетним джерелом інформації, пропонуємо зосередити увагу, у першу чергу, на вітчизняній Юридичній енциклопедії за загальною редакцією Ю.С. Шемшученка: «Націоналізація — відчуження (безоплатне або платне) майна з приватної власності фізичних або юридичних осіб у власність держави». Розкриття даного поняття в енциклопедії здійснено так: «В радянській Росії і радянській Україні безоплатна націоналізація була здійснена у 1917—1920 рр., а на західних землях України — після їх возз'єднання з УРСР. Стосувалася землі, інших природних ресурсів, банків, промислових підприємств, транспорту тощо. Націоналізація була засобом створення соціалістичної власності... В капіталістичних країнах націоналізація здійснювалася, як правило, з відшкодуванням вартості відповідного майна. В сучасній Україні примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі й в поряд-

ку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості...» [9, с. 82].

Аналогічно розтлумачено націоналізацію і в юридичній енциклопедії за редакцією М.Ю. Тихомирова: «Націоналізація — перехід із приватної власності у власність держави або суспільства землі, промислових підприємств, банків, транспорту» [10, с. 257]. Як видно із зазначених джерел, поняття націоналізації не тотожні: Блек визначає націоналізацію як «взяття під контроль з метою...», Ю.С. Шемшученко не виділяє у понятті націоналізації окремо який-небудь специфічний предмет, окреслюючи його загальним терміном «майно», а М.Ю. Тихомиров не визначає примусовість як її ознаку, хоча і називає окремі майнові об'єкти, котрі являють собою предмет націоналізації.

Дані визначення поняття націоналізації є незадовільними з позиції науки господарського права як системи наукових знань про господарські правовідносини, адже націоналізація здається саме господарськими правовідносинами. Оскільки предметом націоналізації переважно є цілісні майнові комплекси підприємств, а метою націоналізації — попередження масових звільнень зокрема (вертикальні відносини, які віддзеркалюють публічно-правовий інтерес), то поняття націоналізації потрібно викласти у такий спосіб, щоб його зміст відтворював не цивільно-правову складову, а господарсько-правову. Відмінність між цивільно-правовим та господарсько-правовим контекстом розуміння підприємства полягає також у тому, що цивільне право розглядає підприємство лише як сукупність пасивів та активів, а господарське право — як суб'єкта правовідносин.

Варто відзначити, що юридична частка суб'єкта цих правовідносин пов'язана із усім майновим комплексом та не може існувати окремо, без цілісного майнового комплексу. Тому можна припустити, що «пасивна» його складова — це сукупність майна, а «активна» проявляється через активного учасника правовідносин (суб'єкта господарювання). «Націоналізацію» розуміють як категорію, а не окреме поняття, адже, як пише О.Ф. Скакун, «...у категорії поєднуються поняття і юридичні ситуації, виходячи із загальних рис складових їх елементів...» [11, с. 34]. Якщо розглядати на-

ціоналізацію як господарсько-правову категорію, то її складовими елементами є факт примусу (1), факт відчуження (2), особливий предмет — цілісний майновий комплекс (3), відповідність господарському правовому порядку (4), утворення нового суб'єкта права власності в особі держави (5).

Саме комплексне поєднання усіх цих елементів утворює категорію «націоналізація», котра не може існувати у відриві від господарського законодавства та його принципів. Таке розуміння націоналізації надає останній чітку форму, яка відповідає її суті. Розглянемо зазначені елементи уважніше.

У випадку добровільного погодженого відчуження майна на користь держави не існує жодної необхідності у виробленні та використанні такого особливого терміна як «націоналізація», оскільки держава виступатиме рівноправним учасником цих майнових відносин. Таким чином, примусовість відчуження, відсутність явної згоди власника видається тим елементом, який створює потребу у терміні «націоналізація».

Помітна суттєва відмінність між націоналізацією суб'єкта господарювання (зокрема підприємства), з його пасивами та активами з одного боку, та примусовим відчуженням майна з мотивів суспільної необхідності — з іншого.

Як показано раніше, «підприємства, фабрики, банки і транспорт» можуть бути предметом націоналізації. На відміну від земельних ділянок, які можуть бути відчужені з мотивів суспільної необхідності, кожна фабрика, підприємство, банк, транспортна організація є унікальним та штучним об'єктом у розумінні їх як цілісного майнового комплексу, на якому працюють десятки, тисячі, сотні тисяч працівників; є суб'єктом господарських відносин, котрий може так само володіти земельними ділянками, зобов'язаний сплачувати податки до бюджетів тощо. Таким чином, не можна прирівнювати примусове вилучення із власності земельної ділянки до вилучення цілого комплексу майна, яке було створено з однією метою — здійснення господарської діяльності. Хіба можна уявити, щоб держава вилучила із мотивів суспільної необхідності земельну ділянку, щоб будувати аеропорт? Звісно, що це логічно, відповідає чинному законодавству. А чи можна уявити, щоб ця сама держава вилу-

чила завод, для того, щоб на його місці побудувати шосе? Так, можна, якщо порівнювати за статусом, роллю, значенням земельну ділянку, її відчуження з мотивів суспільної необхідності, з суб'єктом господарювання та його націоналізацією. Порівняння «шматка землі» із активним «творцем» господарських відносин видається неправильним. Саме тому предметом націоналізації є цілісний майновий комплекс суб'єкта господарювання, до складу якого входять земельні ділянки та ін.

Будь-які впливи на господарську діяльність, на учасників господарювання, у тому числі націоналізація, мають відповідати принципам та методам господарського права, оскільки повинні бути узгоджені із економічною системою, а не чинитися усупереч їй. Саме тому неможна розглядати націоналізацію окремо, поза системою господарського права. Принцип рівного єдиного підпорядкування господарському порядку є тим ланцюжком, який поєднує факт примусу, факт відчуження, цілісний майновий комплекс із виникненням нового власника в особі владного суб'єкта. Зрозуміло, що саме виникнення нового власника в особі держави є тим завданням, з яким відбувається націоналізація. А мета націоналізації повинна бути значно «масштабнішою» — недопущення масових звільнень тощо. Саме таку точку зору викладено у словнику Блека, що було вказано вище.

Лише поєднання всіх вищезазначених елементів свідчатиме про повноцінне розуміння націоналізації як такої.

Висновки. Підсумовуючи аналіз категорії «націоналізація», необхідно відзначити різне розуміння її обсягу, що призводить до термінологічної плутанини. Із категорії «націоналізація» виокремлено її змістовні елементи, продемонстровано різницю між цивільно-правовим та господарсько-правовим підходами.

Треба наголосити на необхідності вживання терміна «націоналізація» стосовно примусового та такого, що здійснюється відповідно до принципів господарського права, відчуження цілісного майнового комплексу на користь держави. Результати цього дослідження дають змогу спроектувати базис такого нерозвиненого, але перспективного інституту права як націоналізація у сучасному цивілізованому постіндустріальному суспільстві.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Поєдинок В.В. Питання правового регулювання примусових вилучень інвестицій. *Вісник господарського судочинства*. 2013. № 1. С. 109—117.
2. Чечетов С. Багато галасу даремно. *Народний депутат: часопис депутатського клубу «Парламент»*. 2008. № 11. С. 36—37.
3. Квашнин Ю. О перспективах российских инвестиций на Украине. *Вопросы экономики*. 2014. № 6. С. 141—149.
4. Барановицький В. Легітимізація власності в умовах транзитивної економіки. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2015. № 167. С. 100—104.
5. Яковлева Н.М., Яковлев П.П. Большая нефтяная игра. Причины и последствия национализации компании YPF. *Латинская Америка*. 2012. № 12. С. 27—42.
6. Йованович М. Система електронних декларацій про активи є початком, а не завершенням процесу виявлення та приборкання корупційної діяльності. *Дзеркало тижня: інформаційно-аналітичний тижневик*. 2016. № 41. С. 3.
7. Жаров Д. Де межа дозволеного? *Народний депутат: часопис депутатського клубу «Парламент»*. 2008. № 11. С. 32—35.
8. Black's Law Dictionary. Featuring Black's Law Dictionary Free Online Legal Dictionary 2nd Ed. URL: <http://thelawdictionary.org/> (дата звернення 23.05.2017).
9. Юридична енциклопедія: у 6 т. Ред. кол.: Ю.С. Шемшученко, М.П. Зяблюк, В.П. Горбатенко та ін. Київ: «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана, 2002. 720 с.
10. Тихомирова Л.В., Тихомиров М.Ю. Юридическая энциклопедия. Москва: Юринформцентр, 1997. 526 с.
11. Скаун О.Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): підручник. Харків: Еспада, 2006. 776 с.

REFERENCES

1. Poyedynok V.V. Pytannya pravovogo reguluvannya prymusovykh vyluchen' investytsij. *Visnyk gospodars'kogo sudochynstva*. 2013. No. 1: 109—117 [in Ukrainian].
2. Chechetov S. Bagato galasu daremno. *Narodnyj deputat: chasopys deputats'kogo klubu «Parlament»*. 2008. No. 11: 36—37 [in Ukrainian].
3. Kvashnin Ju. O perspektivah rossijskih investicij na Ukraine. *Voprosy ekonomiki*. 2014. No. 6: 141—149 [in Russian].
4. Baranovycz'kyj V. Legitymizaciya vlasnosti v umovah tranzytivnoyi ekonomiky. *Visnyk Kyyivs'kogo nacional'nogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka*. 2015. No. 167: 100—104 [in Ukrainian].
5. Jakovleva N.M., Jakovlev P.P. Bol'shaja neftjanaja igra. Prichiny i posledstviya nacionalizacii kompanii YPF. *Latinskaja Amerika*. 2012. No. 12: 27—42 [in Russian].
6. Jovanovych M. Systema elektronnykh deklaracij pro aktyvy ye pochatkom, a ne zavershennyam procesu vyavlennya ta pryborkannya korupcijnoyi diyal'nosti. *Dzerkalo tyzhnya: informacijno-analitychnyj tyzhnevuk*. 2016. No. 41: 3 [in Ukrainian].

7. Zharov D. De mezha dozvolenogo? *Narodnyj deputat: chasopys deputats'kogo klubu «Parlament»*. 2008. No. 11: 32—35 [in Ukrainian].
 8. Black's Law Dictionary. Featuring Black's Law Dictionary Free Online Legal Dictionary 2nd Ed. URL: <http://thelawdictionary.org/>
 9. Yurydychna encyklopediya: u 6 t. Red. kol.: Yu.S. Shemshuchenko, M.P. Zyablyuk, V.P. Gorbatenko ta in. Kyiv: «Ukrayins'ka encyklopediya» imeni M.P. Bazhana, 2002 [in Ukrainian].
 10. Tihomirova L.V., Tihomirov M.Ju. Juridicheskaja jenciklopedija. Moskva: Jurinformcentr, 1997 [in Russian].
 11. Skakun O.F. Teoriya derzhavy i prava (Encyklopedychnyj kurs): pidruchnyk. Harkiv: Espada, 2006 [in Ukrainian].
- Надійшла 28.05.2017

С.С. Яценко

Институт экономико-правовых исследований
НАН Украины, г. Киев

ХОЗЯЙСТВЕННО-ПРАВОВАЯ КАТЕГОРИЯ «НАЦИОНАЛИЗАЦИЯ»

Рассмотрена национализация с ракурса хозяйственного права, благодаря чему из междисциплинарного института вычленена та часть, которая согласовывается с институциональным направлением проведения экономической политики. Термин «национализация» употребляется экономистами, правоведами, публицистами, не

взирая на отсутствие консенсуса касательно объема его содержания. Анализируя разнообразные определения национализации, предложено альтернативный подход: определение национализации как хозяйственно-правовой категории, которая «раскрывает» принудительное отчуждение целостного имущественного комплекса в пользу государства. Предложено анализировать национализацию как хозяйственные отношения.

Ключевые слова: национализация, хозяйственные правоотношения, целостный имущественный комплекс.

S.S. Jatsenko

Institute of Economic and Legal Researches
of the NAS of Ukraine, Kyiv

ECONOMIC AND LEGAL CATEGORY OF NATIONALIZATION

The paper discusses such category as nationalization in respect of Business law. The understanding of nationalization is not perfect, it doesn't take into account the economic and its law. Thus it is of crucial importance to provide the Business law with such understanding of this historical and political category that correlate with the principles and methods of economy and law. That is why it is suggested to analyze the nationalization as Business law category and the economic and legal relations.

Keywords: nationalization, economic and law relation, holistic property complex.